

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТ**

КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ

Д 13.18.580 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК 811.512.154:37.091.33

ХАЛИЛОВА ТУРДУГУЛ ТАШПОЛОТОВНА

**ЖОГОРКУ КЛАССТАРДА КЫРГЫЗ ТИЛИН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ
МЕНЕН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН
ДИДАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2020

Диссертациялык иш Баткен мамлекеттик университетинин филологиялык билим берүү кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Чыманов Жеңишбек Арыпович,**
педагогика илимдеринин доктору, профессор,
Ж.Баласагын атындагы КУУнун филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер: **Батаканова Светлана Топчувна,**
педагогика илимдеринин доктору, профессор,
К.И.Скрябин атындагы улуттук агрардык универси-
тетинин проректору

Асанакунов Такабай Абдыбекович,
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,
КРББ жана ИМнин алдындагы Республикалык
педагогикалык кызматкерлердин квалификациясын
жогорулатуу жана кайра даярдоо институнун
филологиялык билим берүү кафедрасынын башчысы

Жетектөөчү мекеме: Жалал-Абад мамлекеттик университетинин баштал-
гыч билим берүүнүн теориясы жана методикасы, пе-
дагогика жана психология кафедралары.
Дареги: 7156000, Кыргыз Республикасы,
Жалал-Абад шаары, Эркиндик көчөсү, 51.

Диссертациялык иш 2020-жылдын 26-июнунда саат 15.30да И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана Кыргыз билим берүү академиясынын алдындагы педагогика илиминин доктору (кандидаты) жана психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д 13.18.580 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720023, Бишкек шаары, 10-кичи району, Т. Саманчин көчөсү, 10 а.

Диссертациялык иш менен И.Арабаев атындагы КМУнун (Бишкек шаары, Раззаков көчөсү, 51), Ж.Баласагын атындагы КУУнун (Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547) жана КББАнын (Бишкек шаары, Эркиндик проспекти, 25) илимий китепканаларынан жана <http://arabaev.kg/do.kg> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2020-жылдын 2-июнунда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,

педагогика илимдеринин кандидаты, доцент:

Д.К.Омурбаева

ИЗИЛДӨӨ ИШИНИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу: Эгемендүү Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп кыргыз тили эсептелет. Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамдын кабыл алынып, колдонулуп жаткандыгына отуз жылдан ашык убакыт болду. Бирок тил мыйзамында көрсөтүлгөн максат менен милдеттерди ишке ашырууга карата мамлекеттик деңгээлде бир катар иш-аракеттер жүргүзүлүп жатса да кыргыз тили мамлекеттик тил катары коомдун бардык чөйрөлөрүн бирдей тейлөөгө жетише албай келет. Бул жөнүндө КРсында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасында да: «Азыркы Кыргызстандагы тил саясатында мамлекеттик тилди өнүктүрүү маселеси абдан курч бойдон калууда» – деп ачык белгиленген.

Кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары толук кандуу иштеши үчүн негизги анын эки шарты болуусу зарыл. Биринчи кыргыз тилин коомдун бардык чөйрөлөрүндө негизги каражат катары толук жана активдүү колдонуу. Экинчи, кыргыз тилин окутуу-үйрөтүү иштерин азыркы суроо-талаптарга ылайык жаңы деңгээлге көтөрүп, окутуунун натыйжалуу технологияларын иштеп чыгып, үйрөтүү процессинде колдонуу.

Изилдөөнүн максатына ылайык биз экинчи шартка гана токтолобуз. Кыргыз тилин эне тили, экинчи тил жана чет тили катары окутуунун заманбап технологиялары, инновациялык, интерактивдүү методдору ж.б. иштелип чыгып, практикага киргизиле баштады. Кыргыз тилин компетенттүүлүккө негиздеп окутуу, инсанга багыттап окутуу, деңгээлдер боюнча окутуу сыяктуу жаңы парадигмалар аныкталып, пайдаланууга сунуш кылынууда. Бул жана башка проблемаларга арналган методист-окумуштуулар Б. Акматов, К. Биялиев, К. Добаев, А. Мукамбетова, Ү. Култаева, У. Камбаралиева, С. Рысбаев, В. Мусаева, Ж. Чыманов ж.б. эмгектери жарык көргөн. Биз кыргыз тилин орто мектептерде эне тили катары окутуунун натыйжалуулугун арттыруунун маанилүү дидактикалык шарты катары кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууну кеңири жайылтууну жана өркүндөтүүнү эсептейбиз.

Проблеманын изилдениш абалы. Билимдерди интеграциялап берүүнүн дидактикалык маани-маңызы тууралуу ой-пикирлер, идеялар байыркы мезгилдерде эле айтылып, изилдөө, окутуу иштеринде колдонула баштаган. Педагог-окумуштуу Э. Мамбетакунов бул проблеманын татаал жана көп кырдуулугун, анын башаты илимдерди жана илимий билимдерди интеграциялоодон башталып, проблеманын өзү байыркы ойчулдардын эмгектеринде чагылдыргандыгын өз эмгектеринде белгилеп келет. Илимий билимдерди интеграциялоо маселеси улуу ойчулдар Платон, Аристотелден башталып И. Кант, Г. Гегель, Д. И. Менделеев, А. Эйнштейн, И. П. Павлов

сыяктуу окумуштуулардын эмгектерине чейин, педагогикада Я.А. Коменский, И. Г. Песталоцци, А. Дистерверг, К. Д.Ушинский, Ф. И. Буслаев ж.б. эмгектеринде атайын талдоолорго алынган. Окутуу, үйрөтүү иштери боюнча Я. А. Коменскийдин: «бардык өз ара байланышта болгон нерселер, ошол байланышта окутулушу керек»,- деген сөзү интеграциялоо маселесинде көңүлгө алынып келет.

Кыргыз педагогикасында предмет аралык байланыш, интеграциялап окутуунун теориялык жана практикалык маселелери Эл мугалими И. Бекбоевдин эмгектеринде, айрыкча Э. Мамбетакуновдун өткөн кылымдын 70-жылдарынан бери жарык көргөн бир нече эмгегинде кеңири талдоого алынган. Автордун 2015-жылы жарык көргөн «Дидактические функции межпредметных связей в формировании у учащихся естественнонаучных понятий» аттуу эмгек бул проблемага арналган көп жылдык изилдөөлөрүнүн соңку жыйынтыгы болуп саналат. Э. Мамбетакуновдун интеграциялап окутууну бүтүндөй билим берүүнү жана анын бардык функцияларын өркүндөтүүнүн дидактикалык шарты катары карашы изилдөөдө эске алынды.

Филологиялык билим берүү багытындагы методикалык эмгектер менен таанышканда кыргыз тилин интеграциялап окутууга караганда кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун маселелери кыйла терең изилгендиги белгилүү болгон. Бул маселеге К. Иманалиев, Б. Алымов, С. Байгазиев, А. Муратов, С. Рысбаев, Б. Оторбаев, М. Тешебаев, М. Мадумарова атайын кайрылышып, кандидаттык диссертациялар корголгон. Ал эми кыргыз тилин окутуунун методикасында алгачкылардан болуп Эл мугалими практик Б. Исаков 1993-жылы жарык көргөн «Сабат санжырасы» аттуу методикалык эмгегинде сөз кылган. Проблемага Б.Акматов, Ж. Чыманов, А. Мукамбетова, Ш. Мондошов ж.б. эмгектеринде өз максаттарына ылайык токтолушкан. Кыргыз тилин интеграциялап окутуунун теориялык жана практикалык маселелерин чечүүгө арналган атайын эмгектер иштеле элек.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен окутуу процессинде жогорку жагдайларга байланыштуу карама-каршылыктар орун алып жаткандыгы аныкталды:

- Тил жана адабият бириктирилип, «филология» деп аталып келгенине карабастан, кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап окутуу практикада кеңири колдонулбай келет;

- Кыргыз тилин окутуунун методикасы менен кыргыз адабиятын окутуунун методикасында аталган предметтерди интеграциялоонун зарылдыктары толук таанылса да, теориялык жана практикалык бир катар маселелер чечиле элек;

- Кыргыз тили сабагында көркөм тексттер кеңири колдонулат, бирок алар грамматикалык материалдарды гана өздөштүрүүнүн каражаты катары кызмат

кылат.

Аныкталган карама-каршылыктарды жоюу максатында изилдөөнүн темасын «Жогорку класстарда кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун дидактикалык негиздери» деп алууга негиз болду.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий программалар менен байланышы. Иштин темасы Баткен мамлекеттик университетинин филологиялык билим берүү кафедрасынын илимий изилдөө иштеринин темалары менен байланышта аткарылды.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тилин кыргыз адабияты менен жогорку класстарда интеграциялап окутуунун дидактикалык негиздерин азыркы талаптарга шайкеш иштеп чыгуу, аларды педагогикалык эксперименттик текшерүүдөн өткөрүп, практикага сунуш кылуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

- Интеграциялап окутуунун теориядагы изилденишин, практикада колдонушун изилдеп үйрөнүү, жалпылаштыруу;

- Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун дидактикалык шарт, талаптарын аныктоо;

- Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун методикасын иштеп чыгуу;

- Иштелип чыккан методиканы педагогикалык эксперимент аркылуу текшерүү, толуктоо жана практикага сунуш кылуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун теориялык жана практикалык маселелери окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга шайкеш каралып, анын дидактикалык негиздеринин иштелип чыгышы, интеграциялап окутуунун максат, мазмуну аныкталып, окутуунун формалары, каражаттары жана ык-жолдорунун аныкталышы менен түшүндүрүлөт.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: изилдөөдөн алынган натыйжалар, практикалык сунуштар, интеграциялоо аркылуу текстке талдоолорду, талкууларды жүргүзүү аркылуу иштелип чыккан окутуунун дидактикалык негиздери, методдору, формалары, түрлөрү окуучуларды компетенттүүлүккө негиздеп окутууга даяр үлгүлөрдү бере алат. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуудагы мазмунун, окутуунун ык-жолдорун өркүндөтүүгө, окутуунун натыйжасын жакшыртууга кызмат кылат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууну уюштуруу үчүн төмөнкү шарттар аткарылышы зарыл: а) кыргыз тили менен кыргыз адабиятынын изилдөө объектилерин, жакындыгын, жалпылыгын аныктап алуу; б) интеграцияланган предметтерди изилдөөнүн, окуп-

үйрөнүүнүн бирдей же жакын методдорун колдонуу; в) сабакта жетектөөчү идея катары кыргыз тили пикир алышуунун негизги каражаты жана көркөм чыгарманын курулуш материалы болуп алынышы зарыл.

2. Филологиялык түшүнүктөрдүн кыргыз тил илиминде жана кыргыз адабият таануу илиминде изилдеништерин жалпылаштыруу аркылуу аларда окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүгө, текст талдоого, текст түзүүгө, көркөм чыгарманы талдап түшүнүүгө багыттоодо аталган предметтерди интеграциялап окутуу зарыл дидактикалык шарт болуп эсептелет.

3. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун салттуу жана интерактивдүү формалары, каражаттары жана ык-жолдору.

Издөнүүчүнүн жекече салымы: Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун теориядагы жана практикадагы маселелери изденүүчү тарабынан өз алдынча каралды. Корутундулар, практикалык сунуштар илимий-методикалык эмгектерге таянуу менен изденүүчү тарабынан жекече иштелди. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоодо көркөм текстти колдонуунун ык-жолдору жана аларга карата иш планынын үлгүлөрү өз алдынча каралды. Алынган натыйжалар, сунуштар боюнча сабактар изденүүчүнүн өзү тарабынан өтүлдү жана сунуш кылган үлгүлөрү менен педагогикалык эксперименттик текшерүүчүлөрдөн өтүп, алынган жыйынтыктар боюнча иштин мазмунуна толуктоолор изденүүчү тарабынан өз алдынча иштелди.

Изилдөөнүн натыйжа-тыянактарын тастыктоо: изилдөөдөн алынган натыйжалар, чыгарылган тыянактар изденүүчүнүн өзүнүн жана кесиптештеринин практикалык сабактарында колдонулду. Изилдөөнүн мазмуну боюнча илимий конференцияларда баяндамалар окулду. Кафедранын жыйындарында талкууланды, ачык сабактар өтүлдү. Ош, Баткен, Жалал-Абад областарында болгон семинар тренингдерде талкууга алынды. Республикалык жана чет өлкөлүк басылмаларда макалалар жарыяланды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук жарыяланышы: изилдөөдөн алынган натыйжалар жыйнактарда, журналдарга жарыяланды. Бардыгы жыйналып 10 эмгек жарык көрдү.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү:

Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, жалпы корутундудан жана практикалык сунуштардан турат. Пайдаланылган адабияттардын тизмеси иштин аягында берилген. Жалпы көлөмү – 162 бет, пайдаланылган адабияттардын тизмеси – 158, таблицалар – 15, сүрөттөр –6, тиркемелер – 1(сүрөт–2).

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

БИРИНЧИ БАП: «Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун жалпы маселелери» деп аталат. Кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап окутуу менен орто мектептерде окуучуларга филологиялык түшүнүктөрдү калыптандыруу маселелери, бул эки предметти бир бүтүндүктө карап, аларга бир предмет катары маани берип, биргеликте көңүл бурулушуна байланыштуу каралат жана изилденет.

Орто кылымдарда жашап өткөн улуу ойчулдар: Рудаки, О.Хайям, Улугбек Хорезми, М.Кашкари, Ж.Баласагын ж.б. тигил же бул табигый илимди изилдөөчүлөрү болуу менен философ акын катары да өзүлөрүн көрсөтүшкөн. Демек, алар да кандайдыр бир деңгээлде интеграторлор болгон, бирок ал мезгилдеги алардын интеграциялоолору ырааттуу кайсы бир илимге негизделип жүргүзүлгөн эмес. XVII кылымдын орто ченинде гуманист педагогдор: Ж.Ж.Руссо, Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци, И.Ф.Герbart, А.Дистерверг ж.б. да илимдерди интеграциялоого көңүл бурушкан. А.И.Герцендин, Н.Г.Чернышевскийдин адабият теориясы, философия боюнча эмгектеринде адамдын баш мээсинде дүйнөнү толук чагылдыруу үчүн окуу предметтеринин бирдиктүү аракеттеринин зарылдыгы айтылган. Ушундай негиздерге таянып кыргыз тилин башка предметтер менен интеграциялап сабак өтүү кыргыз тилинин дегеле кыргыз элинин өсүп өнүгүүсүнө, лексикалык жактан баюусуна түрткү берет. Кыргыз тилин өнүктүрүү бул кыргыз тилинде эркин сүйлөп, ой – жүгүртүү болуп саналат.

Кыргыз тили-кыргыз элинин улуттук тили, рухий байлыгы жан дүйнө азыгы менен философиясы, тарыхы менен маданияты, кылымдардан бери келе жаткан улуу сабак. Элдик умгулуу адабият жана дүйнөлүк адабий казынага салымын кошкон улуттук жазма адабиятыбыз дагы кыргыз улутунун улуу байлыгы. Анда улутубуздун жан дүйнөсү, келечек идеалдары жана учурдагы тарыхы, бүткүл турмушу жатат.

Интеграцияланган сабак окуучуларга өзүн-өзү тарбиялоого, алган билимдерин турмушта практикалап көрүүгө түрткү берет. Интеграциялап окутуу – эмгекти көп талап кылган чоң эмгек. Ал мугалимдин методикалык билиминин тереңдигин жана жөндөмдүүлүгүн талап кылат. Интеграцияланган сабактарды уюштуруу өтө татаал болгону менен окуучулар үчүн кызыктуу болуп алар дүйнөнү бүтүн нерсе катары кабыл алып, окутулуп жаткан сабагын ошол бүтүндүктөн алынган бир бөлүк деп эсептешет. Окуучуларга ар тараптуу билим берем деген мугалим ушул методду колдонуу менен сабактарын уюштурса көп ийгиликтерге жетишет. Азыркы учурда интеграциялап сабак өтүү үчүн көп материалдар жетишпейт, кээ бир учурда мугалим сабакты интеграциялап өтүп жатам дегени менен сабакта жөн гана предмет аралык байланыштын болгондугу байкалат. Мугалим өзү интеграцияланган сабактын мазмунун толук чечмелеп, андагы предмет аралык байланыштан кескин айырмаланган бөтөнчөлүктү таап, түшүнүп алуусу зарыл.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуу аркылуу окуучуларды тилдик нормага ылайык сүйлөөгө, бирөөнүн оюн угууга, угуп эле койбостон ага макул же макул эместигин айтууга, өз оюн сунуштоого, туура суроо берүүгө, алган билимдерин практикалап көрүүгө, эркин сүйлөөгө, сөз байлыгын өстүрүүгө, көркөм сөз каражаттарын колдоно билүүгө, кыргыздардын басып өткөн жолун, тарыхын окуп үйрөнүүгө багыт беребиз.

Сабактарды интеграциялап өтүүгө азыркы жашап жаткан коомубуз, айлана-чөйрөбүз, азыркы учурдун көйгөйлөрү педагогдорду мажбур кылууда. Окуучулар көтөрүп жүргөн чөнтөк телефондору аркылуу интернетке киришип, ага жүктөлгөн, жүрөк түшүргөн ар түрдүү окуяларды көрүү менен окуучуларыбыз аларды тууроонун негизинде жаңы көйгөйлөрдү жаратууда. Албетте, бул көйгөйлөрдү чечүүдө кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуу жардамга келет. Бул предметтерди интеграциялоо кыргыз тилинде туура жазууга, туура сүйлөөгө, кеп байлыгын өстүрүүгө үйрөтсө, кыргыз адабияты чыгармадагы макал-лакаптарды, каармандардын образдарын ачуу, аларды талкуулоо, чыгармадагы чыр-чатактарды, карама-каршылыктарды окуучулар өзүлөрү оң жакка чечүү аркылуу, өзүбүздүн жашап жаткан айылыбыздагы адамдардан, же окуялардан мисал келтирип далилдөө менен бир эле мезгилде окутуп, жакшы тарбияланууга жол ачабыз.

Кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап окутуу менен орто мектептерде окуучуларга филологиялык түшүнүктөрдү калыптандыруу маселелери, бул эки предметти бир бүтүндүктө карап, аларга бир предмет катары маани берип, биргеликте көңүл бурулушуна байланыштуу каралат жана изилденет. Бул предметтер канчалаган жылдардан бери мектепте окутулуп, тажрыйба топтолуп, илимий – методикалык изилдөө иштери жүргүзүлүп, эмгектер жарыяланып диссертациялар корголуп келе жатканы менен интеграциялап окутуу идеясы эми гана жанданып келе жатат. Мындай идеялардын пайда болушу кыргыз тили менен кыргыз адабиятын биргеликте окутуу окутууну бир аз жакшыртып, өркүндөтүп, өстүрүүгө бир аз болсо да салым кошуп, жемиштүү ийгиликтерди жаратууда. Орто мектептерде бул предметтердин мамлекеттик стандарты иштелип, ага ылайык окутуунун концепциялары аныкталып, окуу программалары түзүлүп, окутуунун максаттары, милдеттери так аныкталганы менен интеграциялап окутууга болгон изденүүлөр жанданып, кайрадан жаңы концепцияларды иштеп чыгышып, жаңы жаңылыктарды жаратууга шарт түзүлүп жатат.

Интеграциялап окутууну өркүндөтүү үчүн эң биринчи ар бир предметчи мугалим өз адистигин мыкты билүүсү зарыл, себеби эки же андан ашык предметтерди интеграциялоодо анын программалык мазмунун жана алар экинчи предметтин кайсы темалары менен интеграциялана алышат, ошонун баарын такташтыргандан кийин сабактын кайсы жеринде бул предметтер интеграцияланышат, аларды уюштурууда кандай материалдар, кандай маалыматтар, кандай техникалык каражаттар керектелерин аныктоо зарыл.

Кыргыз тилине да, адабиятына да тиешелүү бир катар термин түшүнүктөрү бар. Мугалим ал түшүнүктөрдүн тектештигин, өз ара байланышын так аныктап, окутуу процессинде аларды бириктирип, бир максатка багыттап үйрөтүүсү талап кылынат.

Филологиялык түшүнүктөр.

№	Кыргыз тили	Кыргыз адабияты
1.	Текст-кеп бирдиги	Текст(көркөм чыгарма)
2.	Стиль-ык-жол	Стиль-жазуучунун өзгөчөлүгү
3.	Тексттин структурасы	Көркөм чыгарманын композициясы
4.	Синоним, омоним, антоним, табу, эвфемизмдер-сөздөрдүн көп мааниге ээ болуу жолдору	Көркөм каражат
5.	Макал-сүйлөм Макал-текст	Макал-дидактикалык чыгарма
6.	Фразеологизмдер- туруктуу сөз айкашы	Көркөм каражат
7.	Көркөм стиль	Көркөм чыгарма
8.	Тексттин темасы-эмне жөнүндө айтылат	Тексттин темасы-сүрөттөлгөн турмуштук окуялардын чөйрөсү
9.	Тексттеги негизги ой эмне деп аталат	Тексттин идеясы
10.	Сүрөттөө, баяндоо, ой-жүгүртүү	Каармандардын образы, окуялар, пейзаж

ЭКИНЧИ БАП: «Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуу боюнча изилдөөнүн материалдары жана методдору» деп аталат.

Изилдөөнүн объектиси – жалпы билим берүүчү орто мектептердин жогорку класстарында кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети – орто мектептин жогорку класстарында кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун дидактикалык негиздери.

Ишти изилдөөнүн негизги материалдары катары КРнын Билим берүү жөнүндөгү мыйзамы, КРнын Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамы, 2020-жылга чейин мамлекеттик тилди өнүктүрүү боюнча Улуттук программа, кыргыз тили менен кыргыз адабиятын окутуунун мамлекеттик предметтик стандарттары, окуу программалары менен окуу китептери, педагогикалык-методикалык адабияттар, кыргыз тили менен кыргыз адабиятын орто мектептерде окутуунун абалы, окутуунун тажрыйбалары, сөздүктөр ж.б. талдоого алынды. Кыргыз тили жана кыргыз адабияты боюнча окуу китептерине талдоолор жүргүзүлдү.

Изилдөөдө төмөнкүдөй методдор колдонулду: 1. Изилдөөнүн теориялык

методдору. Метод- «ыкма », «жол» – дегенди түшүндүрөт. Теориялык жактан да, практикалык жактан да өтүлүп жаткан теманын турмушта колдонулаары, аны ишке ашыруунун шарттары туура белгиленген убакта, үйрөнүүнүн жолдору бат аныкталат. Окуучуларды окутууда анын эмнеге кызыктар экендигин билүү үчүн, алардын кабыл алуусунун, теманы өздөштүрүүсүнүн канчалык деңгээлде экендигин билүүдө байкоо методун колдонгондук.

Тажрыйбаларды талдоо жана аларды жыйынтыктап, практикада колдонуу методу: өтүлүп жаткан ар бир теманы турмуш менен байланыштырып, биз көрүп жазып жүргөндөрүбүздүн туура же туура эмес экендигин окуучулар менен чогуу талдоо, алардын ойлорунун канчалык чындыкка жакындыгын аныктоо. Илимий булактардан үйрөнүү методу: ХХ кылымдан бери окутулуп келе жаткан программалар тууралуу да салыштырып карап чыгуу, кайсы материалдарды колдонушуп кантип сабак өтүшкөн, азыркы учурдун талабына ылайык интернет булактарынан пайдалануу, окуучуларга туура багыт берүү жана илимий ойлордун жана алардын жыйынтыктарынын далилдүү болушун камсыздайт. Мектептеги документтерди анализдөө методу. Мектепте класстык журналдар, сабактардын жүгүртмөлөрү, август кеңешмесине коюлган секциялык иштердин темалары, токтомдору, мугалимдердин календарлык пландары, план конспектиери, сабактарда пайдалануучу материалдар окуучулардын жаш курагына, ойлоо жөндөмдүүлүгүнө дал келеби, кыргыз тилин жана кыргыз адабиятын кайсыл окуучу канчалык деңгээлде өздөштүрүп жүргөндүгү жөнүндө, ар кандай кырдаалдарды аныктадык. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоодогу окуучуларга тийгизген таасири жөнүндө да диссертациялык ишке камтылып кетти. Окуучулардын чыгармачылыгын үйрөнүү методу. Чыгармачылык ар бир баланын ар биринин өздөрүнүн шыгына карата аныкталат. Мунун сабактарды интеграциялап өтүүдө жазган дил баяндардан, ырларды көркөм окууда, чыгармадан сахналаштырып сценка даярдаганда, чыгармага байланыштуу сүрөт тартууда, же ошол чыгармаларга карата тартылган сүрөттөр менен иштөөдө, монологдорду көркөм айтууда ж.б. сабакта колдонулуучу ар түрдүү материалдардын негизинде ар бир баланын ичинде уктап жаткан шыгы кичинеден ачылып, баланын эмнеге жөндөмдүү экендиги, өз чеберчилигине жараша каармандардын оң-терс, жакшы-жаман сапаттарын аңдап билип башташат. Аңгемелешүү методу. Биринчиден, интеграцияланган сабактарды биргеликте өтүүдө башка предметтин мугалимдери менен эркин баарлашуу, өтүлүп жаткан тема жөнүндө өз ойлорун ачык-айкын талкуулап, сабакты пландаштыруу. Андан кийин окуучулар менен тема өтүлүп жатканда, аларга карата колдонулган мисалдарды азыркы коом менен байланыштырып, окуучулар менен талкуулоо аркылуу пикир алышуу керектиги аныкталды.

Илимий-педагогикалык изилдөө иштерин жүргүзүүнүн маанилүү компоненти болуп педагогикалык эксперименттер эсептелет. Анткени, ал аркылуу илимий божомол такталып, алардын натыйжаларынын алгылыктуу экендигин практика тастыктайт. Ошондой эле изилдөөнүн жыйынтыктарынын эксперименттен өткөн натыйжалары конкреттүү практикалык сунуштарды берүүгө өбөлгө түзөт.

Жалпы педагогикалык эксперимент жүргүзүүдө төмөнкүдөй максаттар коюлду:

1. Жалпы Кыргызстандагы билим берүү системасына предметтерди интеграциялоо боюнча дүйнөлүк деңгээлде жүргүзүлүп жаткан инновациялык окутуулардын таралуу механизмдерин тактоо.

2. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоо боюнча илимий адабияттарды мугалимдер окуп чыгып, аны өз сабагында колдонуу деңгээли.

3. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун окуучуларга таасирлери.

4. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоодо натыйжа бере ала турган шарттарды аныктоо.

Биз изилдөөгө алган иштерибиздин негизинде эксперименттик иш-аракеттер үч этапта жүргүзүлөт. Биринчи ар бир этаптын максат-милдеттери аныкталып алынды (табл.2.2.1, табл.2.2.2, табл.2.2.3). Ар бир этаптын максатына ылайык илимий-методикалык эмгектерди, айрыкча интеграциялап окутууга арналган эмгектер окутулуп үйрөтүлдү, жалпылаштырылды, нормативдик документтер менен толук таанышылды, мындан сырткары байкоо, сурамжылоо, аңгемелешүү, анкета алуу, тесттик суроолорго жооп алуу, сабактарга катышуу, талдоо сабак өтүү, жазуу иштерин жүргүзүү, аларды текшерүү, өтүлүүчү сабактардын моделин иштеп чыгуу, окуучулардын оозеки жоопторун талдоо, мугалимдер менен семинарларды өткөрүү ж.б. методдор ылайыгына жана зарылдыгына жараша колдонулду.

2018-2019- окуу жылында орто мектептерде Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан мурда бекитилген, айрым өзгөртүүлөр менен 2011-2012- жылдарда жарык көргөн кыргыз адабияты окуу программасы колдонулат.

Окуучунун мамлекеттик тилде бай лексика менен сабаттуу сүйлөй жана жаза билиши кыргыз тили менен адабиятынын мектепте сабаттуу окутууга байланыштуу экенин эстен чыгарбоо керек.

Адабият боюнча окуучулардын билиминин тереңдешине жана кеңейишине техникалык жана көрсөтмө каражаттар, кино, радио жана телеберүүлөр, компьютер, интернет, видео тасмалар менен иш жүргүзүү чоң мааниге ээ болот. Адабият сабагын класстан тышкары ийрим иштери, адабий кечелер, диспут, квн, музейлерге, концерт, кино театрларга, адабияттык

жайларга экскурсияга баруу, эл арасында китепти пропагандалоо жана кошумча, тандоо сабактарын өткөрүү менен терең айкалыштыруу зарыл.

Кыргыз тили предметинин мазмуну жөнөкөйдөн татаалга кеткен өз алдынча системаны түзүп турат. Ал кыргыз тилин эне тили катары окутуунун негизги багыттары катары эсептелинет жана ал мугалим менен окуучуга предмет боюнча түшүнүктү жалпылап жана бүтүндүгүн түшүндүрөт.

Кыргыз тилин 10-11-класстарда окутуунун максаты жана милдеттери.

Максаты: окуучуларды жазуу жана оозеки кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү, баарлашуунун бардык чөйрөлөрүндө эне тилиндеги кеп маданиятынын чен-өлчөмдөрүн туура сактоого, көп тилдүү, көп маданияттуу коомдо эне тилинин тилдик-маданий баалуулуктарын барктай билүүгө көнүктүрүү.

Милдеттери:

Таанып-билүүчүлүк. Окуучунун (бүтүрүүчүнүн) эне тилин дүйнөнү таанып-билүүнүн, чындыкты чагылдыруунун, таалим-тарбия алуунун каражаты катары толук таанып-билип, өз ишмердүүлүгүндө толук кандуу колдоно билүүсүнө жетишүү. Кеп ишмердүүлүгү менен ойлоо ишмердүүлүгүнүн биримдигин, кеп ишмердүүлүгүн кеп маданияты менен тыгыз байланышта колдоно алуу, пикир алышуудагы алардын маанисин, барк-баасын терең аңдап-билип, турмушта колдоно билүү көндүмдөрүн калыптандыруу. Тексттин коммуникативдик табиятын терең өздөштүрүү, текст талдоонун жана текст түзүүнүн мыкты көндүмдөрүн калыптандыруу. Кептин стилдери, алардын өзгөчөлүктөрү тууралуу теориялык жетиштүү маалыматтарды алуу, практика жүзүндө текстти талдоого, мазмунун өркүндөтүп кайра түзүүгө жана жаңы текст жаратууга көнүктүрүү. Оозеки кептеги орфоэпиянын, жазуу кебиндеги орфография менен пунктуациянын жана да адабий тилдин нормаларын сактоонун зарылдыктарына бекем ынандыруу.

Жүрүм-турумдук. Кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн (сүйлөө, угуу, окуу жана жазуу) жогорку деңгээлде колдонууга, сабаттуу жаза билүүгө, коомдук чөйрөдө маданияттуу сүйлөөгө көнүктүрүү. Тил бирдиктерин эркин жана аң-сезимдүү түрдө оозеки-жазуу кебинде колдонууга, өз пикирин, көз карашын толук билдирип, далилдөөгө, тил каражаттарын сүйлөшүүнүн максаты менен милдетине, чөйрө менен жагдай-шартына жараша орундуу колдоно билүүгө машыктыруу. Окуучуну өз кеп ишмердүүлүгүнө көңүл буруп, аны өз алдынча өркүндөтүүгө болгон жөндөм-көндүмдөрүн бекемдөө.

Баалуулук. Кыргыз тилин эне тил катары баалап, аны менен сыймыктанып, өзүн-өзү, өз улутун, мекенин, дүйнөнү таанып-билүүнүн кубаттуу куралы, соолбос булагы катары эне тилин кастарлап, илим-билимди,

кесипти өздөштүрүп, жан дүйнөсүндө аларды өздөштүрүүнүн каражаты катары колдонуу көндүмдөрүн өркүндөтүү.

Таблица 2.2.1. – эксперименттик иштердин биринчи этабы аныктоочу деп аталып, анын жалпы мазмунун чагылдырылышы

Максаты	Теориядагы жана практикадагы абалы менен таанышуу, жалпылаштыруу, илимий божомолду аныктоо.
Милдети	Педагогикалык эксперименттик иштерди жүргүзүүнүн мазмунуна ык-жолдорун, каражаттарын, багыттарын аныктоо.
Изилдөөнүн методдору	Окуп-үйрөнүү, жалпылаштыруу, системалаштыруу, педагогикалык байкоо, аңгемелешүү, сурамжылоо, сабактарга катышуу, талдоо, жазуу иштерин жүргүзүп текшерүү ж.б.
Натыйжалары	Орто мектептерде кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда илимий адабияттарды мугалимдердин кабыл алуусу жана өз деңгээлине жараша колдонуулары аныкталды. Кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин интеграциялап окутуудагы компетенттүүлүктөрү аныкталды. Предметтерди интеграциялоодо окуучуларга тийгизген оң жана терс таасирлери. Интеграциялап окутуудагы алынган тыянактар

Баткен областындагы Ш. Ганы атындагы, Ш. Токсонов, Бужун орто мектеби, Кара-Токой гимназия, С.Эрматов атындагы орто мектеби, Ж. Момунов атындагы орто мектеби, Б. Ходжаев атындагы, Т.Садыков атындагы орто мектептеринде тажрыйбалык эксперименталдык база уюштурулуп, анда биздин иштеп чыккан методикалык ыкмаларды алгачкы жолу сынактан өткөрүү сунушталып, алардын натыйжалары статистикалык жол менен эсептелип берилди.

110 мугалим сурамжылоого катышып кыргыз тилин жана адабиятын интеграциялоого эмнелерди колдонсок болот дегенде алардын ичинен 40 мугалим башка предметчи мугалимдер менен бирдикте сабак өтүүнү жемиштүү десе, 26сы илимий адабияттарды көп пайдаланууну айтышкан, окуучулардын эмнеге кызыкдар экендигин билүүнү 21и атаган, башка предметтердин планы менен дал келишин 12си, кино көрүү, сүрөт менен иштөөсүн 3өө, музыка угууну 3өө, окуу прогаммасынын планынан алыстабоону 3өө айтышкан. Тарыхый чыгармалардын тексттерин пайдаланууну 2өөсү айтышкан. Мына ушул сурамжылоо аркылуу биз керектүү, натыйжа бере турган маалыматтарды ала алдык. Эң көп упай топтогондор кыргыз тили мугалими башка предметчи мугалимдер менен биргеликте иш алып барсын дегенди сунуштагандар болушту. Албетте бул чындык мугалимдер өз ара баарлашып пикир алмашып, тажрыйба алмашсалар сабак максатына жете алат деп эсептейбиз.

Окуучуларга эксперимент жүргүзүүдө класстагы окуучуларды эки топко

бөлүп алдык. Эксперименталдык топтордо окутуу жана тарбиялоодо предметтерди интеграциялоо үчүн атайын системалуу иш жүргүзүлүп, эксперимент үчүн педагогикалык шарттар даярдалды; педагог – экспериментаторлор менен байланыштар түзүлүп, эксперименталдык жана контролдук топтордо окутулуучу материалдын мазмуну бирдей абалда иштелип чыкты.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда дагы да тереңирээк жана ар тараптуу окутуу үчүн илимий-эксперименталдык изилдөө төмөнкүдөй жагдайларды кошумча аныктады:

1. Жалпы билим берүүчү орто мектептерде кошумча кыргыз тили жана адабияты боюнча окуу курсундагы окуу программаларында жана окуу китептерине предметтерди интеграциялоо боюнча кошумча материалдардын, биринчи кезекте тексттердин жана суроо-тапшырмалардын берилиши.

2. Окуучулардын бул эки предметтерди интеграциялап өтүү боюнча жалпы жана жеке түшүнүктөрү.

3. Окуучулардын предметтерди интеграциялап сабак өтүүгө болгон кызыгуулары.

4. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап өтүүдөгү жалпы көрүнүш, интеграциялоонун пайдасы жана терс сапаттары.

Таблица 2.2.2. – эксперименттик иштердин экинчи этабы

Максаты	Кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап окутууда сунуш кылынган методдорду, иштелип чыккан сабактын үлгүлөрүн практикада текшерүү.
Милдети	Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда мугалимдердин компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүдө мугалимдер кандай теориялык жана практикалык маалыматтарга муктаж экендигин аныктоо; окуучуларда компетенттүүлүктөрдү камтыган ык-жолдорду, формаларды, түрлөрдү, техникалык каражаттарды колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн, суроо-талаптарын аныктоо.
Изилдөөнүн жолдору	Баарлашуу, аңгемелешүү, сабактарга катышуу, талдоо, анкеталык суроолорго жооп алуу, сабактын үлгүлөрүн иштеп чыгып, алар менен кошулуп сабак өтүү, жазуу иштерин, тексттерге талдоо жүргүзүү, тест алуу, окуучулар менен аңгемелешүү.
Натыйжалар	Предметтерди интеграциялоо аркылуу мугалимдердин да, окуучулардын да компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу боюнча дагы өркүндөтүү, изденүү керектиги такталды. Окуучулардын предметтерди интеграциялоодогу жеке жана жалпы түшүнүктөрү аныкталды. Окуучулардын интеграциялап окутууга кызыкдар болушу. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоонун алгылыктуу жана натыйжалуу методдору аныкталды. Интеграциялап окутууга арналган жаңы концепцияларды иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк түзүү, техникаларды пайдалана билүүгө үйрөнүү.

Изденүүчү этапта жүргүзүлгөн иш-чаралар, алардан алынган

натыйжаларды талдоо, системалаштыруу аркылуу мугалимдердин да, окуучулардын компетенттүүлүктөрүн камтуучу методдор иштелип чыкты. Ал боюнча мектеп мугалимдерине семинарлар өткөрүлүп, түшүндүрүү иштери жүргүзүлдү.

Таблица 2.2.3. – эксперименттик иштердин үчүнчү этабы

Максаты	Интеграциялап окутуунун иш пландарын иштеп чыгып, аларды өркүндөтүү үчүн оңдоолор, толуктоолор киргизилди.
Милдети	Оңдолуп, толукталган сабактардын иш пландарынын үлгүлөрү боюнча сабактарды өтүү, талкуулоо; Методикалык макалаларды жарыялоо; Сабактын иш пландарын өркүндөтүү; Семинарларды, лекциялык сааттарды мугалимдерге өткөрүү;
Методдору	Мугалимдер менен окуучулардын баарлашуусу; Суроого жооп алуу; Жазуу иштерин текшерүү; Сабактарды өтүү; Тесттик текшерүү;
Жыйынтыктары	Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап өтүүдөгү дидактикалык негиздер аныкталды; Жаңыдан иштелип чыккан концепцияларга толуктоолор киргизилди; Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууга карата конкреттүү сунуштар иштелип чыкты;

Экспериментти төмөнкүдөй методдор менен жүргүздүк:

1. Окуучуларга анкета таратуу менен.
2. Мугалимдерге анкета таратуу аркылуу.
3. Сабактарга катышып, талдоо жүргүзүү аркылуу.
4. Окуучулардын орфографиялык, грамматикалык каталарына анализ жүргүзүү аркылуу.
5. Мугалимдер жана окуучулар менен аңгемелешүү аркылуу.
6. Контролдук жана эксперименталдык класстарга ар кандай тапшырмаларды берип, аларды анализдөө аркылуу.

Издөнүүчү этаптардын натыйжасында иштелип чыккан сабактын үлгүлөрүнүн негизинде сабактар өтүлдү. Атайын интеграциялап окутууга карата иштелип чыккан иш пландары менен сабактар өтүлүп, кадимки салттуу сабактардын планы менен өтүлүп жүргөн класстар байкоочу класстар болду. Бул иш аракеттер Баткен районуна караштуу Шайдулла Ганы атындагы жана Тургунбай Садыков атындагы, Жолдош Момун атындагы орто мектептеринде жана Самаркандек гимназия мектептеринде жүргүзүлүп, 40 мугалим 500 окуучу тартылды. Сабактар өтүлүп бүткөндөн кийин, эки топтогу мугалимдерге жана окуучуларга бирдей суроолор таратылып берилип, жооптор алынды.

Анкетанын жыйынтыгы төмөнкүдөй маалыматтарды аныктады:

1. Мугалимдер кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап

окутуунун максатын, маанисин, зарылдыгын туура белгилешет, ага каршы болушпайт.

2. Мугалимдердин 84 пайызы интеграциялап сабак өтүүнү, башка мугалимдер менен биргеликте иш алып барууну билишпейт.

3. Бул эки предметти интеграциялоо окуучулардын компетенттүү болуусун талап кылат. Компетенттүү болуулары алардын адистигин жогорулатууда, турмушта чоң жардам бере алат.

Таблица 2.2.4.- окуучулардын предметти интеграциялоо боюнча түшүнүктөрүнүн жалпы деңгээли:

№	Суроолор	Жооптор		
		“Ооба”	“Анча-мынча”	“Жок”
1.	Силер кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоодо бул эки предметтин мазмунун биргеликте кабыл ала алдыңарбы?	107-45,7%	82 -35%	45-19,2%
2.	Интеграциялап сабак өтүүдө жалпы түшүнүгүңөр кеңейет бекен?	119-50,8%	63-26,9%	52-22,2%
3.	Интеграциялоонун терс жактарын сездиңерби?	44-18,8 %	96-41 %	94-40,2%
4.	Эки предметчи мугалим бир эле теманы силерге түшүндүргөнү силерге жеңилдик алып келет бекен?	150-64,1%	47-20,1%	37-15,8%
5.	Силер интеграциялоо аркылуу алган билимиңерди турмушта колдоно алабыз деп ойлойсуңарбы?	183-78,2%	37-15,8%	14-6 %

Дагы бир аныктоочу эксперимент мугалимдердин сабактарына катышканда аларда интеграциялоо канчалык колдонулганын билүү максатында жүргүзүлдү. Бул үчүн Баткен областындагы кыргыз тилин жана адабияты мугалимдеринин 59 сабагына катыштык. Жыйынтыгы төмөнкүдөй болду:

Кээ бир интеграциялоону колдонуунун учуру келип турган учурда мугалимдер аны колдонбой, сабакты өтүп жатышты, кээде колдонууга мүмкүн эмес болгон убакта интеграциялап сабак өтүп кыйналып калышты. Экинчиден, предметтер аралык интеграция көп учурда чачкын түрдө өтүлүп жатты, себеби, мугалим интеграциялап сабак өтүүнү алдын-ала пландаштырып алган эмес. Интеграциялап сабак өтөөрдөн мурун: кайда? кантип? өтө тургандыктарын мугалимдер алдын-ала пландаштырып алганы бир топ жеңилдикти да жаратып, сабак да коюлган максатына жете алат.

Ушундай экспериментти кийин окуучулардын бүтүрүү учурундагы интеграциялоолордон алган жалпы жыйынтыктарын карап көрдүк.

Таблица 2.2.5.- окуучулардын класстарды бүтүрүү учурунда

предметтерди интеграциялоодон алган билимдеринин, компетенттүүлүктөрүнүн көрсөткүчү (баа жана пайыз менен)

Контролдук топ						Эксперименталдык топ					
класс	“5”	“4”	“3”	“2”	жалпы	класс	“5”	“4”	“3”	“2”	жалпы
10	16	21	31	20	88	10	27	32	39	13	111
	18,2%	23,5%	35,2%	22,8%	100%		24,3%	28,8%	35,1%	11,8%	100%
11	18	31	32	23	104	11	29	51	51	10	141
	17,3%	29,8%	30,7%	22,1%	100%		20,5%	36,5%	36,2%	7,1%	100%

Жогоруда таблицадан көрүнүп тургандай биздин методикалык ыкмаларды эксперименттен текшерген учурларда 10-11-класстарда (444 окуучу) эксперименталдык топтордо «5» алгандар 33% болсо, контролдук топтордо бул көрсөткүч 15,6% гана пайызды түзгөн, айырма – 17,4%, «4» алгандар сынакка катышкан класстарда 27,1%, жөнөкөй класстарда 21,9%, айырма – 5,2% болгон.

«2» деген баа алгандар контролдук класстарда 18,7% болсо, эксперименталдык класстарда 11,7% болуп, айырма 7%ды түздү.

Калган класстарда да айырмаларды карап көргөндө биз колдонгон жана сунуш кылган методикалык ыкмаларыбыз сабактын эффективдүүлүгүн орточо 10-15%га көтөрө тургандыгын, демек биздин теориялык ой-корутундуларыбыз мектеп практикасына жарактуу экендигин сынап көрдүк.

ҮЧҮНЧҮ БАП: «Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен жогорку класстарда интеграциялап окутуунун методикасы» деп аталат.

Мектеп окуучуларында филологиялык түшүнүктөрдүн калыптанышынын негизги педагогиканын шарты анын методологиялык маселелерин аныктап, чечүү менен байланыштуу.

Кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап окутууда, окуучулардын филологиялык түшүнүктөрүн калыптандырууда жалпы методологиянын белгиленген кызмат-функцияларына таянуу зарыл. Аталган предметтерди интеграциялап окутуунун методикаларында бул проблема атайын методикалык изилдөөнүн объектисине алынбай келет. Филологиялык түшүнүктөрдү калыптандырууда төмөнкү маселелерге көңүл бурууну аларга карата окутуунун ык-жолун, каражаттарын, принциптерин тандап алууну алгылыктуу деп эсептейбиз.

Биринчи, орто мектептерде окутулуп жаткан кыргыз тили жана кыргыз адабиятынын интеграциялап өтүүдөгү сабактарынын негизин кайсы филологиялык түшүнүктөр түзүшү керек. Бул маселе мамлекеттик стандартка, концепцияларга жана окуу программаларынын талаптарына жана мазмунуна карата аныкталышы керек. Аныктоонун натыйжасында берилүүчү филологиялык түшүнүктөрдүн системасы иштелип чыгат.

Экинчи, аныкталган филологиялык түшүнүктөр системасынын тил менен адабиятты окутуудагы орду, ролу такталып, алар кайсы учурда окутуунун

мазмуну катары, кайсы учурда окутуунун каражаты катары үйрөтүлө тургандыгы такталышы талап кылынат.

Ал эми көркөм адабиятты окутуудагы абал, талап маселелер башкача болот. Мында тил аркылуу берилген көркөм чыгарманы окуу, кабыл алуу жана түшүнүү үч деңгээлде ишке ашат. Биринчи – окуган чыгарманы кабыл алуу андагы каармандардын чегинде болот. Экинчи – деңгээлде чыгарманын сюжети, окуя, окуянын өнүгүшү каармандардын иш-аракеттери, жүрүм-туруму кызыктырат. Үчүнчү деңгээл – алда канча жогорку деңгээл болуп, мында чыгарманын темасы менен идеясына кызыгуу, анын эстетикалык, таалим-тарбиялык жагына, автордук позициясын түшүнүүгө карата аракеттер жасалат.

Кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап окутууда окуучулар өздөштүрүүгө тийиш болгон филологиялык түшүнүктөр өз ара тыгыз байланышта болуп, бирин экинчиси шарттап, толуктап турат. Эгер тилдик (лингвистикалык) түшүнүктөр тууралуу окуучулардын билимдери тайкы болсо, алардын чыгарманы ар тараптан толук өздөштүрүү мүмкүнчүлүктөрү да чектелүү болот. Ошол эле учурда адабий түшүнүктөрдү үстүртөн өздөштүргөн окуучу тилдин кудурет күчүн, таасирин, мүмкүнчүлүктөрүн толук кандуу биле алышпайт. Бул маселелердин бардыгын азыркы педагогикалык методологияга таянуу, аны менен куралдануу аркылуу гана натыйжалуу чечүүгө болот. Мында кыргыз тили жана адабиятынын мугалиминин педагогдук ишмердүүлүгүндө эки шарттын аткарылышы да мааниге ээ. Биринчи шарты – илимдин өнүгүшүнүн азыркы этабындагы филологиялык түшүнүктөрдүн мазмунун мугалимдин мыкты билиши. Экинчи шарты – берилген түшүнүктөрдүн өздөштүрүлүшүнө коюлган талаптарды мугалим билиши.

Мектеп окуучуларына филологиялык түшүнүктөрдү окутууда кыргыз тили менен кыргыз адабияты предметтерине чечүүчү мааниге ээ болгон терминдер да бар. Алардын ичинен биз «текст» термин түшүнүгүн өзүнчө бөлүп алууну, аны окутууга өзгөчө басым жасоону алгылыктуу дейбиз. Эгерде кыргыз тили жана адабияты сабактарында текст жөнүндөгү түшүнүктөрдү үйрөтүү максаттуу жана системалуу түрдө жүргүзүлсө, аталган предметтер табигый түрдө интеграцияланып, сабактардын кызыктуулугу артып, натыйжалуулугу көтөрүлөт. Биздин бекем ишеничибизде, кыргыз тили жана кыргыз адабияты сабактарында текст тууралуу маалымат берүүдө, текстти талдоодо жана текст түзүүгө үйрөтүүдө анын (тексттин) адамзаттык – коомдук функциясына басым коюу керек.

Биринчи функциясы – тарыхый таанытуучулук. Тексттерде мезгилге, мейкиндикке баш ийбеген адам баласынын таанып-билүүсүнүн маданий-тарыхый тажрыйбалары камтылат. Адам коомунун тарыхый-маданий өнүгүшүнүн үзгүлтүксүздүгү менен бекем биримдиги айкындалып, аларды улантууну, толуктоону камсыз кылуучу касиет да текстте чагылдырылат. Аларды терең жана ар тараптан окуп үйрөнүү менен коомду өзгөртүүгө өбөлгө түзүп турат.

Экинчи функциясы – таанып-билүүчүлүк. Текстти түшүнүүчү да, алып жүрүүчү да адам. Адам коомду, коомдун рухий жашоосун таанып-билүү аркылуу өзүн-өзү таанып билет. Текст аркылуу адам, адамдын индивидуалдуу аң-сезими коомдук аң-сезимге жалганат, кошулат.

Үчүнчү функциясы – социалдык-баалуулук. Текстте тарбиялык, идеологиялык, саясий прогнозтикалык, аксиологиялык маанилердин өтө кеңири спектри камтылат.[А.А.Азимжанова] Эгерде биз кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун максаты менен милдеттерин терең жана кенен өңүттөн алып карасак, аларды ишке ашырууга тексттин белгиленген үч функциясы бирдей кызмат кыла тургандыгына ынанышыбыз зарыл.

Мындан улам окуучуларга филологиялык түшүнүктөрдү окутуу-үйрөтүүнүн башаты тексттен башталып, текст аркылуу ишке ашып, текст менен жыйынтыкталышы зарыл деген тыянак чыгарууга болот. Ал үчүн кыргыз тили жана адабияты мугалими тексттин филологиялык жана дидактикалык табиятын толук билүүсү талап кылынат.

Текст түзүү аркылуу биз окуучулардын ойлоо - жөндөмдүүлүктөрүнүн канчалык деңгээлде экенин эле билбестен, алардын сөз байлыгынын кеңейишине, туруктуу сөз айкаштарын эркин сөз айкаштары менен биргеликте колдонууга, ошону менен катар алардын грамматикалык жактан бир мааниге ээ болуп, анда айтыла турган ой толук, жеткиликтүү чагылдырылып, окуганда чакан, ичинде маанилүү ойлор, кандайдыр бир турмуштук проблемалар камтылып, окуган адамдын да ички сезимдерин ойготуп, адамды кайдигер калтырбай турган негиздердин бар болушун эске алуу менен текст түздүрүп үйрөтүү зарыл.

Текст менен иштөөдө окуучулар төмөнкүлөргө үйрөнүшөт:

1. Көркөм чыгармалардагы сүрөттөөлөрдү, окуяларды, айрым кырдаалдарды көз алдыга элестетип, оозеки айтып берүүгө, ошонун негизинде жазуучу сүрөттөп жазган турмуштун бүтүндөй сүрөтүн көз алдыга элестетүү менен өтмө мааниде колдонулган сөздөрдү таап анын ордуна түз маанисин коюу менен салыштыруу аркылуу алардын ортосундагы стилдик айырмачылыктарды билишет.

2. Чыгарманын идеялык-көркөмдүк бөтөнчөлүгүн эске алуу менен ага талдоо жүргүзүү, өтүлүп жаткан чыгарманын идеялык-нравалык проблематикасын ачуу жана чыгарманын сюжет, композиция, образдар системасынын, андагы тил каражаттарынын өз ара биримдиктеги идеялык – көркөмдүк ролун аныктоого үйрөнүшөт.

3. Чыгармада берилген мезгилге, каармандарына, ар түрдүү мифтик, жомоктук мисалдарды болуп жаткан окуяларга карата колдонуудагы автордук чеберчилигин аныктоо,окулган чыгармага далилдүү баа берүү, өз оюнун планын оозеки же жазуу түрүндө түзүүгө үйрөнүшөт.

4. Өтүлгөн чыгармада камтылган көйгөйлөр боюнча ой жүгүртүү менен ар түрдүү темадагы дил баяндарды жазууга үйрөнүшөт, ошондой эле адабий публицистикалык темада ой жүгүртүүгө көнүгүшөт.

5. Коомдук саясий, адабий сын - макалалардын тезисин жана конспектисин түзүүгө, окулган чыгарма боюнча рецензия жазууга, адабий сын изилдөөлөрүн, өз баасын билдирүүгө, адабий темада доклад, реферат жазууга машыгышат, үйрөнүшөт.

6. Орфографиялык сөздүк менен иштеп сөздөрдү туура жазып, сөз байлыгын өстүрүүгө шарт түзүлөт.

7. Көркөм чыгармалардын тексттеринен фразеологизмдердин колдонулушуна, алардын маани жактан өзгөчөлүктөрүнө, түгөйлөрүнүн өзгөрүүгө учураган жана учурабаган формаларына байкоо жүргүзүшөт. Тексттердеги эскирген сөздөрдү жана лексикалык диалектизмдерди таап, алардын мурунку жана адабий тилдеги маанилерин аныктоо, колдонулуш себептерин ачып көрсөтүүгө үйрөнүшөт.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялоодо өтүлүп жаткан сабактын темаларына карата класстык саат ичинде жекече же болбосо топтордо иштөө аркылуу окуучулардын билим деңгээлин аныктап алып, ошого жараша сабактын формаларын тандап алсак болот.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун формалары: салттуу сабак, тегерек стол, пресс-конференция, диспут, сахна (ролдук оюндар).

Кыргыз тили жана кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда колдонулуучу методдор: түшүндүрүү, иллюстрациялоо, репродуктивдүү изилдөөчүлүк, интерактивдүү методдор, көнүгүү, машыгуу, текст талдоо, текст түзүү, конкреттүү кырдаалды талдоо болуп саналат.

Жалпы корутунду

Илимий билимдерди интеграциялоо идеялары байыркы Грециянын ойчулдары Платон, Аристотель ж.б. бир катар илимдерди байланышта, карым-катышта изилдөөлөргө алышкан. Мындай иш-аракеттер андан ары улантылып, дүйнөлүк атакка ээ болушкан. И. Кант, Г. Гегель, Д.И. Менделеев, Т. Павлов, Н.И. Вавилов ж.б. окумуштуулар өз изилдөөлөрүн бир нече илимдердин интеграциясында жүргүзүшкөн. Дидактикада Я. А. Коменский, И. Г. Песталоцци, А. Дистерверг, кийинчерээк В.С. Безрукова, И.И. Берулова, В.Н. Максимова, Д.И.Зверев ж.б. билим берүү системасындагы интеграциялап окутуунун теориялык маселелерин изилдешкен.

Кыргыз окумуштуулары И. Бекбоев, Э. Мамбетакунов, С. Байгазиев, С. Рысбаев, А. Муратов, Б. Оторбаев, М. Тешебаев, М. Мадумарова ж.б. окумуштуулардын эмгектери жарык көргөн.

Интеграциялап окутуу боюнча окумуштуулар арасында бирдиктүү бир

пикир жок. «Окутуунун каражаты», «Окутуунун ыгы», «Окутууга комплекстүү мамиле», «окутуунун дидактикалык шарты» ж.б. түшүндүрмөсү бар.

Биз кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууну окутуу процессин өркүндөтүүнүн зарыл дидактикалык шарты катары карайбыз жана ишти аткарууда жетектөөчү идея кылып алдык.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууну жайылтуу жана бул проблеманын теориялык жана практикалык маселелерин талапка ылайык чечүүчү зарылдык деп түшүнөбүз.

Аталган предметтерди интеграциялап окутууну натыйжалуу жүргүзүү үчүн кыргыз тили жана адабияты мугалимдери эки предметке тең тиешелүү болгон, жалпылыктарга ээ болгон филологиялык түшүнүктөрдү мыкты өздөштүрүү аларды сабак процессинде максаттуу колдонууга көнүгүүлөрдү талап кылынат.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуу деген - бул эки предметтеги, тектеш байланыштарды бириктирип окутуу. Иште тектеш, бирдей байланыштар жөнүндө бир катар филологиялык түшүнүктөрдүн кыргыз тилинде жана адабиятында колдонулган аныктамаларын салыштырып бердик.

Кыргыз тили менен кыргыз адабиятын талапка ылайык интеграциялап окутуу төмөнкүдөй бир катар дидактикалык маселелерди чечүүгө өбөлгө, шарт түзөт:

1. Окуучулардын шар окуусун, угуп түшүнүүсүн жакшыртууга.
2. Китеп окууга болгон кызыгуусун арттырууга.
3. Көркөм чыгарманы окуп, түшүнүгүн талдоосун өркүндөтүүгө.
4. Тилдик грамматикалык материалдардын кептеги, тексттеги аткарган кызматтарын көрө билүүгө.
5. Окуган текст боюнча өз оюн эркин, жеткиликтүү айта алууга.
6. Текст түзүүгө жана сабаттуу жазууга.

Практикалык сунуштар

1. Орто мектептин «Кыргыз тилинин программасында» 5-класстан 11-класска чейин ар бир чоң темадан кийинки тапшырмаларда «Предмет аралык байланыш» деген тема берилген, аткарылуучу иштер көрсөтүлгөн. Бирок саат көлөмү аныкталган эмес. Сунуш: саат көлөмүн тактап берүү зарыл.

2. «Кыргыз адабиятынын программасында» предмет аралык байланыштын зарылдыгы, мааниси «Түшүнүк катта» айтылып, программанын өзүндө эч кандай маалымат жок. Сунуш: Ар бир класс боюнча предмет аралык байланыш киргизилип, иштер аныкталып, атайын сааттарды бөлүү зарыл сыяктанат.

3. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутууда теориялык жана практикалык маселелерге арналган, семинар-тренингдерди,

атайын сабактарды практик мугалимдерге системалуу түрдө жүргүзүүнү зарылдык деп эсептейбиз.

Диссертациянын мазмуну төмөнкү эмгектерде чагылдырылган:

1. Халилова Т.Т. Сабактарды интеграциялап окутуунун дидактикалык негиздери [Текст] / Т.Т. Халилова //Эл агартуу. –2013. –№5-6. –9-12-бб.

2. Халилова Т.Т. Интеграцияланган сабак [Текст] / Т.Т. Халилова //БГУ жарчысы. – 2017. – №1(39). – 105-108-бб.

3. Халилова Т.Т. Кыргыз тилин интеграциялап окутууга арналган эмгектер жөнүндө сөз [Текст] / Т.Т. Халилова //БГУ жарчысы. – 2017.– №1(39). – 111-115-бб.

4. Халилова Т.Т. Кыргыз тилин интеграциялоо жолу менен окутуу [Текст] / Т.Т. Халилова // БГУ жарчысы. – 2018.– №3(45). – 298-302-бб.

5. Халилова Т.Т. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун айрым маселелери [Текст] / Т.Т. Халилова //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –2019.–№9. –162-167-бб.

6. Халилова Т.Т. Интеграциялап окутуунун ык-жолдор менен каражаттары [Текст] / Т.Т. Халилова //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –2019.–№9. –172-177-бб.

7. Халилова Т.Т. Дидактические требования при интеграции кыргызского языка и кыргызской литературы [Текст] / Т.Т. Халилова / /Наука, техника и образование.– Иваново: Проблемы науки, 2019. – №8(61). – С. 45-48

8. Халилова Т.Т. Дидактические основы интеграционного обучения кыргызскому языку и кыргызской литературе [Текст] / Т.Т. Халилова // Наука, техника и образование .– Иваново: Проблемы науки, 2019. – №8(61). – С. 49-52.

9. Халилова Т. Т. Интеграционное обучение кыргызскому языку в кыргызской литературе [Текст] / Т.Т. Халилова // Бюллетень науки и практики. – Нижневартоск: Наука и практика, 2019. – Т.5. №12. – С. 442-449.

10. Халилова Т. Т. Пути развития интеграционного обучения кыргызского языка с кыргызской литературой [Текст] / Т.Т. Халилова // Бюллетень науки и практики. – Нижневартоск: Наука и практика, 2019. – Т.5. №12. – С. 450-457.

Т.Т. Халилованын «Жогорку класстарда кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун дидактикалык негиздери» аттуу темадагы 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили, кыргыз адабияты, текст, сөз, каражат, ишмердүүлүк, интеграция, дидактика, компетенттүүлүк, мугалим, окуучу,

Изилдөөнүн объектиси: Жалпы билим берүүчү мектептердин жогорку класстарында кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети: Предметтерди интеграциялоо аркылуу окуучулардын компетенттүүлүгүн өркүндөтүү.

Изилдөөнүн максаты: Жогорку класстардын кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун дидактикалык негиздерин аныктоо, аларды эксперименттик иштер аркылуу текшерип, практикага сунуш кылуу.

Изилдөөнүн методдору: Темага байланыштуу эмгектерди талдоо, жалпылаштыруу, нормативдик документтерди үйрөнүү, байкоо, сурамжылоо, тесттик суроолор, анкета алуу, талдоо, эксперименттик иштер, аңгемелешүү, анализ, синтез.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун теориялык жана практикалык маселелери эне тилди окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга шайкеш каралып, анын дидактикалык негиздеринин иштелип чыгышы, интеграциялап окутуунун максат, мазмуну аныкталып, окутуунун формалары, каражаттары жана ык-жолдорунун аныкталышы менен түшүндүрүлөт.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Интеграциялап окутуунун дидактикалык маселелерин аныктоо жана илимий жактан негиздөө;
2. орто мектептерде кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун методикасын иштеп чыгуу;
3. изилдөөнүн жыйынтыктарын педагогикалык эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөрүү, практикада колдонууга сунуштоо.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: изилдөөдөн алынган натыйжалар, практикалык сунуштар, интеграциялоо аркылуу текстке талдоолорду, талкууларды жүргүзүү аркылуу иштелип чыккан окутуунун дидактикалык негиздери, методдору, формалары, түрлөрү окуучуларды жана мугалимдерди компетенттүүлүккө тарбиялап окутууга даяр үлгүлөрдү бере алат. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуудагы мазмунун, окутуунун ык-жолдорун өркүндөтүүгө, окутуунун сапатын жакшыртууга кызмат кылат.

РЕЗЮМЕ

диссертационного исследования Халиловой Турдугул Ташполотовны на тему «Дидактические основы интеграционного обучения кыргызского языка с кыргызской литературой в старших классах», представленного на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 –теория и методика обучения и воспитания (кыргызский язык)

Ключевые слова: кыргызский язык, кыргызская литература, текст, слово, средство, деятельность, интеграция, дидактика, компетентность, учитель, ученик.

Объект исследования: Процесс интеграционного обучения кыргызского языка и кыргызской литературы в старших классах общеобразовательных школ.

Предмет исследования: Развитие компетенции у учеников путем интеграции предметов.

Цель исследования: Определение дидактических основ интеграционного обучения кыргызского языка и кыргызской литературы в старших классах, проверить их через экспериментальные работы и предложить к практике.

Методы исследования: Анализ работ, связанных с темой, обобщение, изучение нормативных документов, наблюдение, опрос, тестовые вопросы, анкетирование, анализ, экспериментальные работы, беседа, синтез.

Научное нововведение исследования: Теоритические и практические задачи интеграционного обучения кыргызского языка и кыргызской литературы соответствуют нынешним требованиям к обучению родному языку, разработка его дидактических основ, определение цели, содержания интеграционного обучения, формы обучения объясняется определением средств и путей.

Обязательства исследования:

1. Определить дидактические проблемы интеграционного обучения и научно обосновать их;
2. Разработать интеграционное обучение кыргкого языка и кыргызской литературы в средних классах;
3. Итоги исследования провести через педагогические экспериментальные проверки.

Практическое значение исследования: полученные в результате исследования результаты, практические предложения, дидактические основы обучения, разработанные через ведение бесед и анализа к тексту путем интеграции, методы, формы, виды могут дать готовые примеры компетентно воспитывая обучать учеников и учителей. Служит улучшению качества обучения, развитию путей обучения, основ при интеграционном обучении кыргызского языка и кыргызской литературы.

SUMMARY

of the dissertation research by Khalilova Turdugul Tashpolotovna «Didactic basis for an integration study of the Kyrgyz language and Kyrgyz literature in the high school», submitted for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences in the specialty 13.00.02 - theory and methods of teaching and education (Kyrgyz language)

Key words: Kyrgyz language, Kyrgyz literature, text, word, means, activity, integration, didactics, competence, teacher, student.

Object of study: Integration study process for the Kyrgyz language and Kyrgyz literature in high school of a general secondary school.

Subject of study: Development of competence with students by way of integration of subjects.

The purpose of the study: determine didactic basis for an integration study of the Kyrgyz language and Kyrgyz literature in the high school, examine it via experimental works and propose for practice.

Research methods: Work analysis, related to the theme, summarizing a study of regulations, observation, interview, text questions, questioning, analysis, experimental works, talk, synthesis

Scientific novelty of research: Theoretical and practical tasks of integrational teaching of the Kyrgyz language and Kyrgyz literature conform to the present requirements to study of the Native language, development of its learning basis, determining the goal, contents of the integrational study; form of teaching is explained by way of determining the means and ways.

Research goals:

1. Determine didactical problems of an integrated teaching and their scientific reasoning;
2. Develop an integrational teaching of the Kyrgyz language and Kyrgyz literature in the middle school
3. Check the results of the research via pedagogical experimental tests.

Practical significance of the study: the results received through the research, practical proposals, didactical basis of study, developed via talks and analysis to the text by way of integration, methods, forms and kinds may give ready examples on how to competently teach the students and teachers. It serves to improve the quality of teaching, development of the teaching ways in the integration teaching of the Kyrgyz language and Kyrgyz literature.

Өлчөмү 60x84 1/16. Көлөмү 1,5 б.т.
Офсет кагаз. Офсеттик басуу. Нускасы 100.

«Сарыбаев Т.Т.» Ж.И.
Бишкек ш., Раззаков көч, 49
т. 0 708 058 368
e-mail: talant550@gmail.com